

Rafał Panfil

CMENTARZ, KOŚCIÓŁ I REDUTA
NA WZGÓRZU ŚW. ANNY PRZY GROBLI MŁYŃSKIEJ W ELBLĄGU

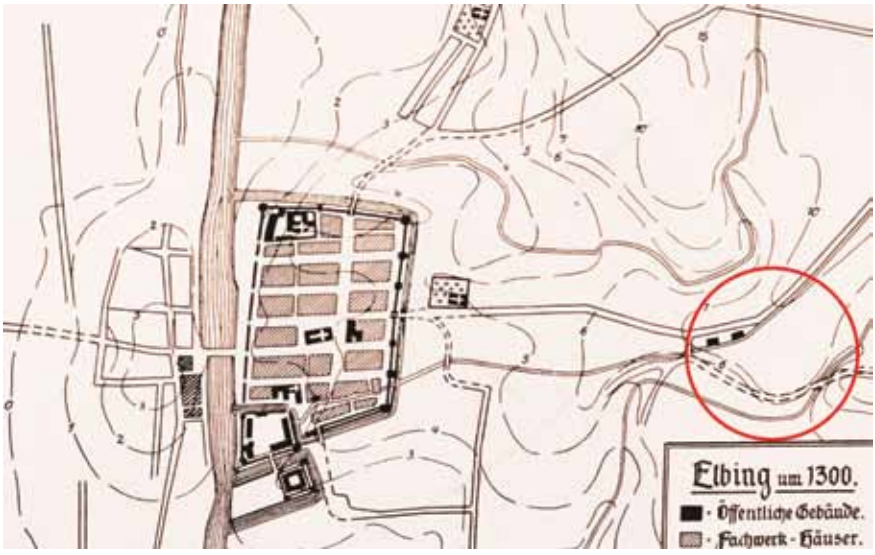
Górujące nad miastem wzniesienie, nazwane w okresie nowożytnym wzgórzem św. Anny, położone było w średniowieczu poza obszarem Starego i Nowego Miasta Elbląga. Przedmieścia w Elblągu, czyli tereny położone poza murami miejskimi, ale podlegające władzy miasta, zaczęto intensywnie rozbudowywać w XIV wieku. Na wschód od miasta biegła jedna z głównych ulic podmiejskich zwana Groblą Młyńską. Umocnienia zewnętrzne (Aussenwerk) w stylu staroholenderskim zaczęto intensywnie rozbudowywać w 1626 roku. Szwedzi postanowili na wzgórzu św. Anny zbudować samodzielne, zamknięte dzieło zewnętrzne twierdzy elbląskiej – redutę św. Anny (St. Annenschanze).

Wzgórze i kościół św. Anny w Elblągu

Górujące nad miastem od strony wschodniej i zlokalizowane na krawędzi Wysoczyzny Elbląskiej wzniesienie o wybitnej ekspozycji okrężnej, nazwane w okresie nowożytnym wzgórzem św. Anny, położone było w średniowieczu poza obszarem Starego i Nowego Miasta Elbląga[1]. Jego pierwotna wysokość musiała być większa niż obecnie – w ciągu wieków było ono wielokrotnie plantowane i sztucznie kształtowane przez istniejący tutaj cmentarz, kościół (stary i nowy kościół św. Anny) oraz XVII-wieczne umocnienia obronne (reduta św. Anny, St. Annenschanze). Dzisiejszy kształt wzgórza jest w głównej mierze, w szczególności od strony wschodniej i północno-wschodniej, wynikiem wspomnianych prac fortyfikacyjnych z pierwszej połowy XVII wieku (1626-1635),

1 E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing: Saunier, 1937, s. 6.

a także częściowej rozbiórki tego dzieła obronnego, do której doszło zapewne przed końcem XVII wieku. Wierzchołek wzgórza wznosi się obecnie na wysokość ok. 15 m n.p.m., podczas gdy na przykład główna ulica Starego Miasta w Elblągu (Stary Rynek) położona jest na wysokości od 6 do 7 metrów, a nadbrzeżny bulwar Zygmunta Augusta nawet poniżej 1 metra od poziomu morza. Dawniej, ze względu na brak otaczającej obecnie wzgórze zabudowy mieszkalno-użytkowej, było ono znacznie lepiej widoczne niż obecnie i zajmowało znacznie większy obszar.



1. *Elbląg około roku 1400. Czerwonym okręgiem oznaczono lokalizację góry św. Anny. Źródło: E. Carstenn, „Geschichte der Hansestadt Elbing" (Elbing 1937).*

Już w drugiej połowie XIII wieku zachodnie podnóże wzgórza „odcięły" ulica Grobla Młyńska (Mühlendamm), a podnóże południowe, ulica Grobla św. Jerzego (St. Georgendamm), odbiegające od miasta w kierunkach północnym i wschodnim. Po wschodniej stronie wzgórza znajdowała się podmokła dolina rzeki Kumieli (Hommel), spływającej wartko od północy z Wysoczyzny Elbląskiej. Od strony północno-wschodniej, wzdłuż Grobli Młyńskiej, biegł zbudowany jeszcze w XIII wieku Kanał Kumieli.

Pierwotnie wzgórze miało nosić nazwę „pruski cmentarz" (staroniem. *Prewscher kerchow*, łac. *cimiterium Pruthenorum* – 1385, 1396) od mającego istnieć tutaj wcześniej cmentarzyska Prusów[2]. Nazwa ta funkcjonowała jeszcze oficjalnie w drugiej połowie XVI wieku (kościół św. Anny na „pruskim cmentarzu", 1568)[3]. Po upadku I powstania pruskiego miano tutaj powiesić zbuntowa-

2 M. Töppen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, H. 1, Danzig 1871. s. 33.

3 Tamże.

nych Prusów z plemienia Warmów i dlatego wzgórze nosiło też inne nazwy: „Szubienica Warmów" (łac. *patibulum Warmitarum*, staroniem. *der Ermyn galgen* – 1246, 1300), *Mons patibuli*, *Galchberg* (*Galgenberg*), czyli Wzgórze Szubienicze – 1338, 1405[4]. Być może znajdowała się tam początkowo szubienica nowomiejska[5], którą przeniesiono później na inne wzgórze położone w oddaleniu od Nowego Miasta, w okolicy dzielnicy Winnica[6].

Następnie, jeszcze w okresie średniowiecznym, teren wzgórza św. Anny został przejęty przez powstałe w połowie XIV wieku bractwo zajmujące się opieką nad chorymi i ubogimi – Bractwo św. Anny (St. Annenbrüderschaft lub Brüderschaft der Armen und Elenden und des Pesthauses)[7]. Patronem bractwa była św. Anna, patronka między innymi ubogich, której kult rozpowszechnił się na Zachodzie szczególnie w XIII wieku i osiągnął apogeum w XV i XVI wieku. W owym czasie konfraternia św. Anny miała swoją kaplicę w staromiejskim kościele św. Mikołaja. Jako przytułek dla ubogich bractwo wykorzystywało również szpital i kaplicę św. Elżbiety położone również przy Grobli Młyńskiej, niedaleko Bramy Kowalskiej i kościoła św. Jakuba[8]. Jednym z zadań bractwa było zapewnienie ubogim godnego pogrzebu. Do tego celu bractwo wykorzystywało dawne pruskie cmentarzysko[9]. W latach 1505-1515 na zachodnim zboczu wzgórza wybudowano małą kaplicę/kościółek pod wezwaniem św. Anny[10]. Świątynia ta, podobnie jak kościół św. Jakuba, była świątynią filialną kościoła farnego św. Mikołaja[11]. W źródłach z tego czasu określano ją mianem „kościół lub kaplica św. Anny na pruskim cmentarzu" oraz „kościół św. Anny na Górce" (St. Annen auf

4 Tamże.

5 E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, s. 65.

6 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, Bd. 1, Elbing 1818, s. 29; tenże, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, Bd. 3. Abl. 1, Elbing 1826, s. 53. W miejscu tym zbudowano na początku XIX w. Dom Prochowy (Pulverhaus, też Garnison-Munitions-Geschützhaus), potem założono cmentarz ewangelicki przy ul. Sadowej. Również ta lokalizacja była niegdyś nekropolią dawnych Prusów. W 1886 r. elbląski archeolog Robert Dorr badał tam wczesnośredniowieczne cmentarzysko.

7 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*..., Bd. 1, s. 149-150; F. Grundmann, *Elbinger Heimatbuch. Für Schule und Haus*, Breslau 1924, s. 25; E. Krüger, *Elbing. Eine Kulturkunde auf heimatlicher Grundlage*, Elbing: L. Saunier, 1930, s. 204.

8 R. Czaja, T. Nawrolski, *Pierwotny Elbląg*, [w:] *Historia Elbląga*, t. I, red. S. Gierszewski i A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1993, s. 96; I. Czarciński, *Kultura*, [w:] *Historia Elbląga*, t. I, red. S. Gierszewski i A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1993, s. 228-229

9 M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937-1956. Chrześcijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg: Wydawnictwo Diecezjalne, 1998, s. 57.

10 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss, das ist: Leben und schriften aller Evangelischen Lehrer, die seit der Reformation an der sämtlichen Kirchen, wie auch an dem Gymnasio in Elbing gelebret, nebst einem Anhange*, Danzig 1753, s. 156; M. Töppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung der Stadt Elbing mit besonderer Berücksichtigung ihrer Befestigungen und ihrer wichtigsten Gebäude*, [w:] Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 21, 1887, s. 97. Zapisy pieniężne w testamentach mieszczan elbląskich z lat 1511 i 1515 z przeznaczeniem na budowę kościoła/kaplicy św. Anny por. R. Kubicki, *Formy pobożności w mieście późnośredniowiecznym w świetle zapisów na rzecz kościoła i biednych w testamentach elbląskich (XV-początek XVI w.)*, Zapiski Historyczne, 76, 2011, z. 2, s. 11, 14.

11 M. Töppen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, H. 2, Danzig 1872, s. 126-127.

dem Berge)[12]. Nie wiadomo o niej niemal nic, z wyjątkiem informacji podanej przez Fuchsa na podstawie inwentarza z 1540 roku, iż znajdował się w niej ołtarz Świętego Krzyża[13]. W 1581 roku Rada Miasta przekazała kaplicę w użytkowanie luteranom[14].



2. *Kościół św. Anny „na Górce" zbudowany w latach 1610-1621, wygląd z XVIII wieku. Rys. J. H. Ammelung.*

Na początku XVII wieku pojawiła się konieczność budowy nowej świątyni, być może ze względu na zły stan techniczny starego budynku oraz z wymogu zapewnienia mieszkańcom przedmieść nowego kościoła parafialnego w miejsce kościoła św. Jakuba, rozebranego w 1601 roku podczas budowy nowej Bramy Kowalskiej i Bastionu Kowalskiego[15]. Potwierdzeniem tego jest fakt, iż część obszaru nowo utworzonej parafii św. Anny należała wcześniej do parafii św. Jakuba[16]. Warto też wspomnieć, że według Józefa Włodarskiego Rada Miasta zamierzała w latach 1603-1610 przeznaczyć kościół św. Anny dla Polaków, licznie zamieszkujących przedmieścia Elbląga[17].

W 1610 roku na miejscu dotychczasowej kaplicy rozpoczęto budowę nowego luterańskiego kościoła św. Anny, zwanego też powszechnie w tamtym okresie „kościołem na Górce"[18].

12 M. Töppen, *Elbinger Antiquitäten*…, H. 2, (1872), s. 127; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 59.

13 Tamże, s. 59, przyp.

14 M. Pawlak, *Reformacja i kontrreformacja. Kościoły i wyznania*, [w:] *Historia Elbląga*, t. II, cz.1, s. 188.

15 M. Töppen, *Geschichte der räumlichen...*, s. 89.

16 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 63; J. Tandecki, *Rozwój przestrzenny miasta i jego stosunki ludnościowe*, [w:] *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1, red. A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1996, s. 23.

17 J. Włodarski, *Społeczeństwo i życie codzienne*, [w:] *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1, red. A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1996, s. 144.

18 *Odpis rękopisu Zamehliusa K. T. do historii Elbląga (lata 1305-1629)*, Biblioteka Elbląska, sygn. Rps. 525/III, s. 45; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 62; M. Töppen, *Geschichte der räumlichen...*, s. 32; tenże, *Elbinger Antiquitäten*…, H. 2 (1872), s. 127.



3. *Kościół św. Anny, fotografia z końca XIX wieku. Źródło: E. Krüger, „Elbing. Eine Kulturkunde auf heimatlicher Grundlage" (Elbing 1930).*

Pierwszą fazą budowy kierował cieśla miejski Wilhelm Pohl, mury wykańczał murarz miejski Paulen[19]. Ponieważ miasto odmówiło przyznania środków pieniężnych oraz drewna na budowę nowej świątyni, bractwo św. Anny musiało pokryć koszty ze środków własnych. Zdobycie środków finansowych musiało być dla bractwa nie lada problemem, skoro budowa tej niewielkiej świątyni trwała aż 11 lat![20] Ostatecznie miasto umożliwiło wtórne wykorzystanie części materiałów budowlanych odzyskanych z rozebranego w 1601 roku kościoła św. Jakuba. Rada miasta przekazała bractwu 26 tys. cegieł oraz dodatkowo 19 łasztów wapna[21]. W 1611 roku ukończono zakrystię, a w 1618 zbudowano ambonę. Podczas wizytacji w listopadzie 1619 roku stwierdzono, że nowy budynek kościoła jest w „większej części" ukończony, ale ostatecznie budowę zakończono dopiero w roku 1621 i 29 sierpnia odprawiono w nim pierwsze nabożeństwo[22]. Jak wynika z dwóch XVIII-wiecznych źródeł, czyli z opisu Tolckemita i rysunku Amelunga, była to budowla o konstrukcji ryglowej, jednokondygnacyjna na wysokiej ceglanej podmurówce, nakryta wysokim dachem dwuspadowym. Kościół zbudowano na planie prostokąta o wymiarach około 24 metrów na 12 metrów, a wysokość budynku wynosiła około 6 metrów. Wewnątrz znajdowały się miejsca siedzące dla 700 osób[23]. Na zewnątrz budynku, przy ścianie wzdłużnej usytuowano niższą przybudówkę nakrytą dachem pulpitowym[24]. Początkowo kościół miał jedną skromną, czworokątną dzwonnicę o wysokości 12 stóp (1 stopa = 31,385 cm), w której wisiał mały dzwon. W maju i czerwcu 1653 roku cieśla Dionizy Sommer dobudował drugą, ośmiokątną dzwonnicę o wysokości 30 stóp, zwieńczoną hełmem krytym blachą i ozdobionym pamiątkową inskrypcją, a także chorągiewką wiatrową z postacią odlatującego anioła[25]. Zgodnie z opisem Tolcke-

19 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 66, 67.

20 E. Krüger, *Elbing. Eine Kulturkunde*…, s. 204 - 205.

21 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss*…, s. 156; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 65; W. Behring, *Zur Geschichte der Befestigung Elbings in der polnischen Zeit*, Elbinger Jahrbuch, 2, 1922, s. 129.

22 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss*…, s. 156; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 67, przyp. 2, s. 68; Altpreussische Zeitung, Nr. 222 Sonnabend 21 Sept. 1901, s. 2.

23 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss*…, s. 156; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 66 „80 X 42 Werkschuhe", s. 92 „80 Fuss lang, 37 Fuss breit, 19 Fuss hoch"; J. Domino, *Kościoły ryglowe w diecezji elbląskiej*, [w:] *Dzieje Jegłownika i okolic*, red. ks. A. Kilanowski, ks. W. Zawadzki, Elbląg 2013, s.139-140..

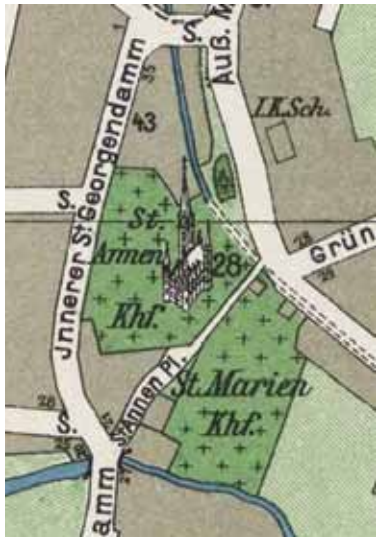
24 Tamże.

25 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss*…, s. 156-157; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 72.

mita wnętrze kościoła było jasne i przestrzenne, wyposażone w ładnie rzeźbiony i pomalowany ołtarz, porządną ambonę, chrzcielnicę, organy i interesujące epitafia.



4. *Stary kościół i cmentarze św. Anny oraz św. Marii, widok w kierunku zachodnim. Fragment planu miasta Zimmermanna z 1830 roku. Archiwum Delegatury WUOZ w Elblągu (dalej: A WUOZ), sygn. E/6208, nr 10.*



5. *Fragment planu miasta Pharusa z 1907 roku z nowym kościołem i cmentarzami. Widok w kierunku zachodnim. Źródło: Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa.*

Pierwszym pastorem został prawdopodobnie Nicholas Henning, a po nim od 1625 roku Christoph Alt (Altus)[26]. Od 1702 roku parafia miała zawsze dwóch pastorów[27]. Po wybudowaniu kościoła i zorganizowaniu parafii założono również tutaj szkołę elementarną, którą popularnie nazywano Szkołą na Górce (*Bergschule*)[28]. Był to zapewne budynek widoczny na planie miasta z około 1642 roku, usytuowany na wschód od kościoła. W 1782 roku postawiono nowy budynek szkoły parafialnej, mieszczący również mieszkanie nauczyciela, będącego zarazem kantorem i organistą w kościele św. Anny[29].

Z powodu braku miejsca położony na wzgórzu cmentarz ubogich rozszerzono w latach 1603 i 1617 o przyległe ogrody. Parafia luterańska św. Anny posiadała również wyłączne prawo chowania na tym cmentarzu mennoni-

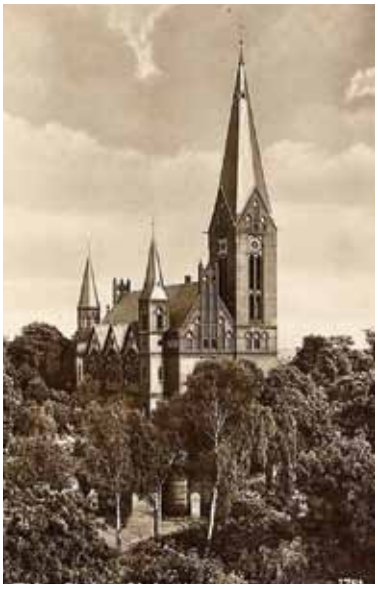
26 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss*…, s. 156-157; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 69, przypisy. Wg Mieczysława Józefczyka znajdująca się w kościele św. Anny i pochodząca z 1387 r. chrzcielnica wykonana z kamienia gotlandzkiego, przeniesiona została tam ze zburzonego kościoła św. Jakuba, por. M. Józefczyk, *Elbląg 1772-1850. Kościoły chrześcijańskie na przełomie dwu epok*, Pelplin: Bernardinum, 2000, s. 213.

27 E. Kerstan, *Zur Frage der Elbinger Kirchenordnung*, [w:] Elbinger Jahrbuch, H. 5/6, 1927, s. 1.

28 M. Pawlak, *Szkolnictwo i oświata w okresie baroku i oświecenia*, [w:] *Historia Elbląga*, t. II, cz. 2, Gdańsk 1997, s. 156.

29 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 59.

tów zamieszkujących miasto i elbląskie terytorium miejskie[30]. Byli oni podporządkowani przez Radę Miasta zwierzchnictwu tejże parafii, co potwierdzono ponownie w 1753 roku[31]. Mennonitów chowano na wydzielonej im części cmentarza św. Anny (po południowej stronie wzgórza) aż do 1904 roku, kiedy to otrzymali zgodę na założenie własnego cmentarza w miejscu dzisiejszego cmentarza Agrikola[32]. Malowniczo położony i obsadzony lipami cmentarz był w XVIII wieku jednym z ulubionych przez elblążan celów wycieczek podmiejskich[33]. W 1808 roku przy wejściu na nekropolię zbudowano mauzoleum rodziny kupieckiej Dubois. W 1813 roku cmentarz stał się miejscem spoczynku licznych żołnierzy armii napoleońskiej zmarłych w tutejszych szpitalach[34]. Cmentarz św. Anny funkcjonował wciąż po zdobyciu miasta przez Armię Czerwoną w 1945 roku i ostatnie osoby zostały pochowane tam do końca 1946[35]. Do cmentarza św. Anny przylegał od północnego wschodu otwarty w 1821 roku cmentarz św. Marii (St. Marienkirchhof), podlegający staromiejskiemu głównemu kościołowi św. Marii (Hauptkirche zu St. Marien). Znajdowało się tam między innymi mauzoleum rodziny Schichau, w którym pochowano elbląskiego przemysłowca Ferdinanda Schichaua. Pogrzebano tam również wielu innych znanych elblążan, jak choćby znakomitego historyka i dyrektora gimnazjum elbląskiego Maxa Töppena czy nadburmistrza Wilhelma Thomale, a także tłumacza i historyka literatury polskiej Heinricha Nitschmanna oraz pioniera archeologii elbląskiej i profesora gimnazjalnego Roberta Dorra[36].



6. *Nowy kościół św. Anny zbudowany w latach 1899-1901. Źródło: Westpreußische Kirchen von Christa Mühleisen, http://www.aefl.de/ordld/AK%20Elbing/Elbinger%20Kirchen/elbingerkirchen.htm*

Jeśli chodzi o organizację parafii, to w drugiej połowie XIX wieku (1868) znajdowała się ona pod patronatem magistratu i jeden z radnych pełnił funk-

30 Tamże, s. 62; E. Kizik, *Życie codzienne – pogrzeby*, [w:] *Historia Elbląga*, t. II, cz. 2, red. A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1997, s. 253.

31 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 76; M. Pawlak, *Reformacja i kontrreformacja*…, s. 193; J. Tandecki, *Zmiany terytorialne i demograficzne*, [w:] *Historia Elbląga*, t. II, cz. 2, A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1997, s. 73.

32 E. Kizik, *Speculum mortalitatis. Pogrzeby w Elblągu w XVI-XVIII w.*, [w:] *750 lat praw miejskich Elbląga. Księga pamiątkowa. Zbiór artykułów,* red. A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1996, s. 162-163; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 62; M. Józefczyk, *Elbląg i okolice*…, s. 64.

33 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss*…, s. 156.

34 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 88; M. Józefczyk, *Elbląg 1772--1850*…, s. 213.

35 M. Józefczyk, *Elbląg i okolice*…, s. 90-91; Były to najczęściej zwłoki osób, które zmarły lub zginęły podczas oblężenia miasta, a które odnaleziono znacznie później, zob. A. Westren-Doll, *Elbinger Totenbuch 1945/46*, Hans-Joachim Pfau, *Elbinger Heimatseite*, http://www.hans-pfau-elbing.de/179501.html, s. 234-277.

36 R. Dorr, *Elbing. Neuer Illustrierter Führer*, Elbing 1901, s. 28.

cję jej kuratora. Miał on do pomocy zarząd składający się z trzech osób. Jak wcześniej wspomniano, parafia posiadała dwóch kaznodziejów, kantora i organistę, dzwonnika i jego pomocnika oraz grabarza[37]. Trzydzieści lat później (1898, na rok przed rozbiórką starego kościoła), parafia miała radę parafialną (Kirchenrat) składającą się z 10 członków, skarbnika, dwóch kaznodziejów, kantora i organistę, dzwonnika i jego zastępcę oraz grabarza[38].

W 1899 roku zabytkowy, XVII-wieczny szachulcowy budynek kościoła został wyburzony, a część wyposażenia wnętrza, między innymi wspomniany przez Tolckemita zabytkowy ołtarz z 1731 roku, ufundowany z pieniędzy zapisanych na ten cel przez Marię Wilhelmi, wdowę po burmistrzu Malborka, trafiła do zbiorów Muzeum Miejskiego w Elblągu[39]. 24 sierpnia 1899 roku odbyła się uroczystość położenia kamienia węgielnego pod nową budowlę[40]. W miejscu rozebranego kościoła rozpoczęto budowę neogotyckiej świątyni według planów i pod kierownictwem Johannesa Otzena (1839--1911), architekta specjalizującego się w ewangelickim budownictwie sakralnym. Budowę kościoła ukończono we wrześniu 1901 roku[41]. Ponieważ był on znacznie większy od starej świątyni, konieczne było usunięcie niektórych grobów znajdujących się w jej bezpośredniej bliskości. Nowy kościół został zbudowany najpewniej w ramach tzw. Programu Wiesbadeńskiego (Das Wiesbadener Programm), którego założenia polegały na projektowaniu kościołów mających jak najlepiej odpowiadać potrzebom kultu protestanckiego[42]. Nowa świątynia miała trzy mniejsze wieżyczki, a od południowego zachodu stała wieża główna, masywna, o wysokości 73 metrów, nakryta szpiczastym dachem namiotowym. Na niej znajdowały się zegary. Wnętrze ukształtowano jako trójnawową halę ze sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Był to najwyżej położony kościół w Elblągu[43]. W czasie dwóch lat trwania budowy funkcję tymczasowego kościoła dla parafii św. Anny pełnił kościół Bożego Ciała.

Ołtarz nowego kościoła został ufundowany przez cesarza Wilhelma II, dlatego spodziewano się pojawienia się na uroczystą inaugurację pary cesarskiej przebywającej w Kadynach. Monarcha z małżonką nie mogli jednak przybyć ze względu na trwające wówczas w Prusach Zachodnich manewry wojskowe[44]. Uroczystość poświęcenia i wręczenia kluczy do kościoła odbyła

37 *Elbinger Wohnungs-Anzeiger für 1868*, Elbing 1868, s. 70; W. Zawadzki, *Życie religijne w Elblągu w latach 1850-1918*, [w:] *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2, red. A. Groth, Gdańsk: Marpress, 2001, s. 208-209.

38 *Elbinger Wohnungs-Anzeiger 1898*, Elbing 1898, s. 196.

39 *Adressbuch der Stadt Elbing und des Landkreises Elbing 1925/1926*, Elbing 1925, s. 27.

40 Altpreussische Zeitung, nr 199, Freitag, 25 August 1899, s. 3.

41 *Einwohnerverzeichnis und Nachschlagebuch der Stadt Elbing und des Landkreises Elbing 1927/28*, Elbing 1928, s. 42.

42 J. Bahns, *„Otzen, Johannes"*, [w:] *Neue Deutsche Biographie,* 19, Berlin: Dunker & Humboldt, 1999, s. 717-718.

43 R. Dorr, *Elbing*, s. 27; Altpreussische Zeitung, Nr. 221, Sonnabend, 20 September 1901, s. 2; J. Domino, *Architektura w Elblągu*, [w:] *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2, red. A. Groth, Gdańsk: Marpress, 2001, s. 265.

44 Altpreussische Zeitung, Nr. 206, Dienstag, 3 September 1901, s. 2.

się 20 września 1901 roku w obecności licznie zaproszonych oficjeli, między innymi nadprezydenta prowincji Westpreussen Gustava von Gosslera, budowniczego kościoła, rządowego radcy budowlanego Johannesa Otzena, generalnego superintendenta prowincji Westpreussen pastora Gustava Adolfa Döblina oraz prezesa rady diecezjalnej Meyera, nadburmistrza Elbląga Elditta, duchowieństwa ewangelickiego z miasta i powiatu, dyrektorów szkół elbląskich itd.[45] W 1924 roku w kościele ufundowano tablice upamiętniające poległych w czasie I wojny światowej, w tym żołnierzy 148 Regimentu Piechoty.



7. *Wzgórze, cmentarz i neogotycki kościół św. Anny, zdjęcie lotnicze 1943/1944. Źródło: http://fotopolska.eu/Kosciol_sw._Anny_Elblag?f=234022-foto*

Po wybudowaniu nowego kościoła parafia św. Anny znajdowała się nadal pod patronatem miasta i zarządzana była przez 10/11-osobową radę kościelną (Kirchenrat). Pojawiły się nowe funkcje: kościelnego, a także nadzorcy i inspektora cmentarza[46]. Zbudowany w 1882 roku budynek plebanii (Pfarrhaus) znajdował się w niewielkim oddaleniu od kościoła, przy Grünstrasse 26 (dawniej nr 19; obecnie ul. Kosynierów Gdyńskich), gdzie zamieszkiwali obydwaj pastorzy. W 1909 roku pod numerem 26a zbudowano nowy dom parafialny (Gemeindehaus), w którym zamieszkali kościelni oraz odźwierny cmentarza[47].

45 Altpreussische Zeitung, Nr. 221, Freitag, 20 September 1901, s. 2; tamże, nr. 222, Sonnabend, 21 September 1901, s. 2.

46 *Elbinger Wohnungs-Anzeiger 1904*, Elbing 1904, cz. 3, s. 30.

47 *Einwohnerverzeichnis und Nachschlagebuch der Stadt Elbing und des Landkreises Elbing 1927/28*, Elbing 1928, s. 42.

Neogotycki budynek kościoła został wypalony i uległ częściowemu zniszczeniu w 1945 roku, a jego ruiny na mocy decyzji władz rozebrano w 1954. Dzwony z kościoła św. Anny przeniesiono do kościoła św. Mikołaja[48].

Ulica Zewnętrzna Grobla Młyńska (Äussere Mühlendamm, obecnie ul. Romualda Traugutta)

Przedmieścia w Elblągu, czyli tereny położone poza murami miejskimi, ale podlegające władzy miasta, zaczęto intensywnie rozbudowywać dopiero w XIV wieku. Na wschód od miasta biegła jedna z głównych ulic podmiejskich zwana Groblą Młyńską, która powstała zapewne jeszcze w XIII wieku[49]. Ulica ta podzielona była na Wewnętrzną i Zewnętrzną Groblę Młyńską, czyli część znajdującą się wewnątrz i część na zewnątrz murów miejskich. Punktem „granicznym" była baszta we wschodnim ciągu murów obronnych Starego Miasta Elbląga nosząca nazwę Bramy Młyńskiej. Nazwa traktu wywodziła się od tego, że prowadził on do młynów położonych poza murami miejskimi. Wzdłuż tej drogi biegł, wybudowany zapewne w XIV wieku, kanał rzeki Kumieli, który zasilał w wodę znajdujące się wzdłuż ulicy wspomniane wodne młyny zbożowe oraz fosy miejskie[50]. Kanał odgałęział się od rzeki w dzisiejszym parku Dolinka i wpadał do rzeki Elbląg w okolicach dawnego zamku krzyżackiego. Koryto właściwej rzeki Kumieli znajdowało się jeszcze dalej na wschód, omijając od tej właśnie strony wzgórze św. Anny.

Zewnętrzna Grobla Młyńska (obecnie fragment ul. Grobla św. Jerzego i cała ul. Romualda Traugutta), prowadziła od Bramy Kowalskiej na wschód, by w pobliżu młynów Dolnego i Górnego oraz wzgórza św. Anny zakręcać na północny wschód (obecnie początek ul. Traugutta), gdzie prowadziła dalej aż do młynów Notsack- i Scheedermühle (rejon rozgałęzienia ulic Traugutta, Kopernika i Moniuszki), gdzie się kończyła. Nieco dalej na północny wschód, również napędzany wodami Kumieli, w XIII wieku znajdował się, według relacji Piotra z Dusburga, młyn zwany Młynem Lieffarda (molendinum Liefardi, Lieffardsmühle). Była to umocniona budowla, która miała zostać zdobyta i spalona przez zbuntowanych Pogezanów pod koniec II powstania pruskiego (1273)[51].

We wschodniej części ulicy znajdowały się pierwotnie rozległe ogrody pełniące funkcje rolnicze, podczas gdy pierzeja południowa przeznaczona była

48 M. Józefczyk, *Elbląg i okolice*…, s. 201.

49 M. Töppen, *Geschichte der räumlichen*…, s. 78.

50 R. Czaja, T. Nawrolski, *Pierwotny Elbląg*, s. 94.

51 Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstęp i komentarz historyczny, J. Wenta, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004, s. 139; A. Semrau, *Zur Geschichte des Mühlenregals im Deutschordenslande*, [w:] *Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, H. 37, 1929, s. 3; R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII-XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013, s. 468.

od mniej więcej połowy XIV wieku pod zabudowę[52]. Po południowej stronie wzgórza św. Anny, w kierunku wschodnim odgałęziała się od Grobli Młyńskiej ulica Grobla św. Jerzego, obiegająca wzniesienie od południa i przechodząca przez bród na rzece Kumieli, znajdujący się nieco na północ od powstałego tam przypuszczalnie w XVI wieku mostu[53]. Za brodem na Kumieli na początku XV wieku powstało leprozorium (przytułek dla trędowatych) i kaplica szpitalna pod wezwaniem św. Jerzego, związana z nowomiejską parafią Trzech Króli[54].

Jak wspomniano powyżej, w południowej części Grobli, oprócz zabudowy podmiejskiej, szpitala św. Elżbiety, tzw. młynów Dolnego (Untermühle) i Górnego (Obermühle), budynków mieszkalnych, znajdowała się również kaplica (później kościół) św. Anny i cmentarze. Wzdłuż ulicy biegł ku Dolince, na jej północnym krańcu, kanał Kumieli, a dalej stały budynki mieszkalne otoczone przez liczne ogrody. Przez długi czas ta podmiejska ulica miała charakter typowo wiejski, z licznymi ogrodami oraz winnicami (XVII wiek) i zabudowana nielicznymi budynkami mieszkalnymi[55]. W drugiej połowie XVIII i pierwszej XIX wieku w północnej części ulicy powstały niewielkie przedsiębiorstwa przemysłowe[56]. W 1822 roku przeprowadzono generalny remont i poszerzenie oraz przedłużenie ulicy w kierunku północnym do Nothsack- i Scheedermühle, natomiast dolny odcinek ulicy wybrukowano i po obu stronach obsadzono lipami[57].

W latach 1900-1910 ulica przeszła kolejną gruntowną przebudowę, która zmieniła jej charakter, postawiono tutaj wówczas wiele nowoczesnych, trzy- i czterokondygnacyjnych kamienic czynszowych[58].

Budowa reduty św. Anny w związku z rozbudową nowych dzieł obronnych w stylu staroholenderskim w Elblągu i na terytorium miejskim w okresie okupacji szwedzkiej (1626-1635)

Umocnienia zewnętrzne (Aussenwerk) w stylu staroholenderskim zaczęto intensywnie rozbudowywać bezpośrednio po zajęciu Elbląga przez Szwedów, już we wrześniu 1626 roku[59]. Znaczenie miasta jako portu, twierdzy

52 R. Czaja, T. Nawrolski, *Pierwotny Elbląg*, s. 96.

53 K. Soecknick, *Die Wasserläufe Elbingsseit der Ordenszeit*, [w:] Elbinger Jahrbuch, H.14, 2, 1937, s. 222; M. Töppen, *Geschichte der räumlichen*…, s. 95.

54 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss*…, s. 8.

55 J. Tandecki, *Rozwój przestrzenny miasta*…, s. 19.

56 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 108.

57 Tamże, s. 58-59.

58 R. Dorr, *Illustrierter Führer durch Elbing, Kahlberg, Cadinen u. Umgegend*, Danzig: Kafemann, 1911, s. 19.

59 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen zu Elbing Geschichte des Ersten Schwedisch-Polnischen Krieges in Preussen, nebs Anhang*, [w:] *Die Preussischen Geschichtschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts,* Band V, Leipzig 1887, s. 3.

i zaplecza posiłkowo-zaopatrzeniowego oraz medyczno-sanitarnego było dla Gustawa Adolfa pierwszorzędne. Elbląg był główną kwaterą króla szwedzkiego w Prusach Królewskich podczas całego okresu trwania polsko-szwedzkiej wojny o ujście Wisły (1626-1635). Miasto było również punktem zbornym i przerzutowym najemnych wojsk posiłkowych napływających morzem ze Szwecji, Anglii, Szkocji, Irlandii i Niemiec.

Pierwszym gubernatorem miasta został mianowany w październiku 1626 roku (do początku roku 1628) Bengt Bengtsson Oxenstierna (1591-1643), pełniący zarazem funkcję gubernatora Fromborka i Tolkmicka, a komendantem wojskowym miasta został szkocki najemnik, pułkownik George Cunningham[60]. W okresie okupacji szwedzkiej miasto było również siedzibą kanclerza szwedzkiego i generalnego gubernatora Prus, Axela Gustaffsona Oxenstierny (1583-1654)[61]. Wszystkie te czynniki i uwarunkowania powodowały konieczność jak najlepszego obwarowania miasta i jego przedmieść oraz okolic, a także obsadzenia tychże umocnień silnymi załogami wojskowymi.

Na rozkaz króla szwedzkiego budową umocnień elbląskich kierował inżynier królewski Heinrich Thomae (1603-1666)[62]. Opracował on, zaakceptowane przez Gustawa Adolfa, plany otoczenia Elbląga podwójnym pierścieniem umocnień[63]. Wszystkie fortyfikacje, zarówno miejskie, jak i również zewnętrzne (Aussenwerke), finansowane były z podatków oraz kontrybucji nałożonych przez Szwedów na elblążan i mieszkańców terytorium[64]. Do robót szarwarkowych mieszczanie i mieszkańcy terytorium musieli zapewnić siłę roboczą, niezbędny sprzęt oraz konie i wozy[65].

W ciągu 9 lat (1626-1635) Stare Miasto i Nowe Miasto oraz Wyspę Spichrzów umocniono dodatkowymi piętnastoma bastionami ziemnymi typu staroholenderskiego. Bramy Pasłęcką i Kowalską wzmocniono rawelinami[66]. Za bastionami wykopano mokre fosy otaczające dwoma odrębnymi pierścieniami Stare i Nowe Miasto.

60 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 74, 113.

61 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 104; N. Drabiński, *Z dziejów okupacji szwedzkiej Elbląga w latach 1626-1635*, [w:] Rocznik Elbląski, t. 2, 1963, s. 157.

62 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 103; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 1 (1818), s. 100; M. Töppen, *Geschichte der räumlichen*…, s. 97-98; W. Behring, *Zur Geschichte der Befestigung Elbings*…, s. 138; N. Drabiński, *Z dziejów okupacji szwedzkiej Elbląga*…, s. 153.

63 W. Rynkiewicz-Domino, *Bauwesen und Kunsthandwerk in Elbing von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis etwa 1772*, [w:] *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. S. Beckmann i K. Garber, Tübingen: Niemeyer, 2005, s. 639-640; taże, *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, [w:] *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1, A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1996, s. 234-235 – tam o starszych umocnieniach Elbląga w stylu starowłoskim.

64 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 1 (1818), s. 103; M. Töppen, *Geschichte der räumlichen*…, s. 98; N. Drabiński, *Z dziejów okupacji szwedzkiej Elbląga*…, s. 157.

65 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 103, 173-174; N. Drabiński, *Z dziejów okupacji szwedzkiej Elbląga*…, s.155; J. Włodarski, *Losy polityczne (1626-1772)*, [w:] *Historia Elbląga*, t. II, cz. 2, red. A. Groth, Gdańsk: Marpress, 1997, s. 15-18.

66 N. Drabiński, *Z dziejów okupacji szwedzkiej Elbląga*…, s. 155.

Budując nowe umocnienia, pozostawiono i wkomponowano w nowy system obronny stare średniowieczne baszty i mury miejskie oraz wcześniej zbudowane umocnienia typu starowłoskiego. Budowę umocnień miejskich kontynuowano po odzyskaniu Elbląga przez Rzeczpospolitą w 1635 roku i ukończono oraz ulepszono podczas kolejnej okupacji szwedzkiej w latach 1655-1660[67].



8. *Plan twierdzy elbląskiej z 1648 roku według Israela Hoppego. Widoczne średniowieczne mury miejskie, fortyfikacje w stylu starowłoskim i staroholenderskim oraz zewnętrzne dzieła obronne na przedmieściach. Lokalizację reduty św. Anny oznaczono czerwonym okręgiem. Źródło: K. Hauke, H Stobbe „Die Baugeschichte und die Baudenkmäler der Stadt Elbing" (Stuttgart 1964).*

67 Tamże, s.156.

Interesujące nas przede wszystkim w niniejszym artykule przedmieścia zabezpieczono, budując po północnej i wschodniej stronie twierdzy elbląskiej polowe dzieła obronne. Trzon tego systemu stanowiło pięć nowoczesnych redut w stylu staroholenderskim, o których mowa będzie poniżej, oraz dodatkowo kilka innych mniejszych redut polowych (zob. plan miasta powyżej)[68]. Bezpośrednią przyczyną budowy na wzgórzach na północ i wschód od miasta rozległych zewnętrznych umocnień ziemnych (Aussenwerk), była konieczność obrony znajdujących się tam przedmieść oraz podmiejskich majątków mieszczańskich przed grasującymi pod miastem i na Terytorium Elbląskim podjazdami armii koronnej[69]. Ewentualne zajęcie i obwarowanie tych górujących nad Elblągiem lokalizacji (na krawędzi Wysoczyzny Elbląskiej) przez Polaków mogło poważnie zagrozić bezpieczeństwu leżącego u ich stóp miasta. Wykorzystując stare umocnienia podmiejskie, już we wrześniu 1626 roku rozpoczęto instalowanie odwachów (Wachhäuser, Cortegarden), na których dzień i noc pełniło straż 6 chorągwi piechoty, w połowie składających się z żołnierzy szwedzkich, w połowie z mieszkańców przedmieść[70]. Wartownie takie powstały wówczas:

1. przy wiatraku na Świńskiej Górze (Schweineberg, również później Scheideberg)[71]
2. przy strzelnicy bractwa kurkowego (położonej w XVII wieku w okolicy dzisiejszej ul. Gwiezdnej)
3. koło szubienicy miejskiej na Wielkiej Cudownej Górze (Grosse Wunderberg, okolice ul. Karowej)
4. na wzgórzu św. Anny
5. przy Grobli św. Jerzego (najprawdopodobniej przy moście na Kumieli),
6. przy nowomiejskiej Bramie Pasłęckiej (okolice mostu na Kumieli na al. Grunwaldzkiej)
7. przy Grobli Malborskiej
8. przy Rossgarten (okolice ul. Malborskiej, Fabrycznej, Zagonowej)
9. w innych miejscach na przedmieściach, jeśli zaszła taka konieczność[72].

68 Tamże, s. 153-155; J. Tandecki, *Zmiany terytorialne*…, s. 69-70; W. Rynkiewicz-Domino, *Bauwesen und Kunsthandwerk*…, s. 640.

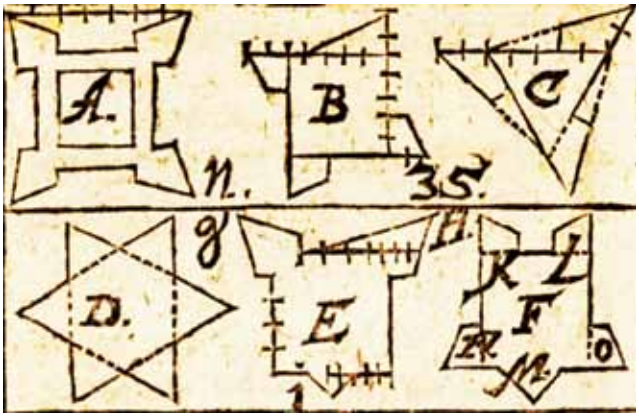
69 Np. w listopadzie 1626 r. polskie podjazdy splądrowały wsie Kamiennik Wielki, Pomorską Wieś, Rychliki, Stare Kusy i Weklice, uprowadzając głównie bydło i konie. Z kolei 7 grudnia kawaleria polska atakowała ponownie wioski oraz majątki pod Elblągiem: Przezmark, Wilkowo, Komorowo, Sierpin, Czechowo, Pilonę, Nowinę, Myślęcin i Gronowo Górne, a 9 grudnia rano majątek Eichwalde (Nowe Pole, okolice lotniska) i następnie, przedzierając się przez trakt strzeżony przez Szaniec Szubienniczy, spaliła młyn prochowy oraz dwory burmistrzów Jungschultza i Wessela, a także dwór w Kamionce (Benkenstein). Ataki kontynuowano od stycznia 1627 r., zob. M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 118-120, 138, 140, 144, 146, 147, 162, 168, 169, 176 itd.

70 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 115; Töppen M., *Geschichte der räumlichen*..., s. 99.

71 W kwestii lokalizacji i zmiany nazwy, zob. M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 297. Obecnie w tym miejscu znajduje się elbląska Delegatura Urzędu Morskiego w Gdyni przy ul. Browarnej 82.

72 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 115.

Z kolei już latem następnego roku rozpoczęto w niektórych z wymienionych lokalizacji budowę samodzielnych polowych dzieł obronnych (redut) – na górze św. Anny, przy Notsackmühle i przy szubienicy miejskiej oraz jedną na wyspie (obecnie nieistniejącej, okolice ul. Dolnej) na rzece Elbląg[73].



9. *Przykładowe narysy XVII-wiecznych redut polowych na planie kwadratu i trójkąta, według G. Schultza, 1639. Szkoła staroholenderska.*

Wszystkie reduty wpasowano w kleszczowy system transzei i wałów, zgodnie z najnowocześniejszymi wówczas zasadami szkoły staroholenderskiej (tzw. Faussebraye)[74]. Obrazują to znakomicie zachowane plany miasta sporządzone przez inżyniera Thomae i wykonane w oparciu o nie plany Israela Hoppego[75]. „Zygzakowate" wały ziemne i transzeje ciągnęły się od niewielkiego szańca nad rzeką Elbląg (mniej więcej przy końcu ul. Dolnej), dalej do małej reduty położonej przy skrzyżowaniu ulic Jaśminowej i Browarnej, sięgając się do dwóch szańców: Szańca Szubienicznego (Galgenschanze) ulokowanego przy dzisiejszym placu Jagiellończyka oraz ulicach płk. Stanisława Dąbka i Teatralnej oraz do leżącego nieco na południe od niego okopu bastionowego Hohenzinnschanze (na północnym końcu dzisiejszej ulicy Kosynierów Gdyńskich). Na północ, na bliskim przedpolu wspomnianych dwóch szańców, znajdowała się trzecia reduta zwana Szańcem Gwiezdnym (Sternschanze, od której swoją nazwę wzięła ul. Gwiezdna, dawniej Sternstrasse), składająca się z czworobocznej „gwiazdy" oraz otaczającego ją od zewnątrz okopu bastionowego. Od Hohezinschanze wał ziemny i transzeje odbijały na południe w kierunku Nowego Miasta, ciągnąc się w przybliżeniu wzdłuż ulicy Kosynierów Gdyńskich i przecinając dzisiejsze ulice Słoneczną oraz Romualda Traugutta, dochodził do Szańca św. Anny (St. Annenschanze) w dzisiejszym parku Traugutta. Na zakończeniu Zewnętrznej Grobli Młyńskiej (obecnie ulica Traugutta), przy tzw. Nothsackermühle (obecnie

73 M. Töppen, *Geschichte der räumlichen*…, s. 99.

74 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 118; szerzej na ten temat: A. Freytag, *Architectura militaris nova et aucta oder newe vermehrte Fortification von Regular – Vestungen, von Irregular – Vestungen und Aussenwercken, von Praxi offensiva und devensiva, auff die neweste niederländische Praxin gerichte und beschreben durch Adamum Freitag der Mathematum Liebhaber*, Leiden 1631, s. 146.

75 Zob. plany miasta Izaaka Hoppego 1635, 1648.

skrzyżowanie ulic Traugutta, Konopnickiej i Moniuszki), po wschodniej stronie ulicy, znajdowała się jeszcze jedna reduta „gwiazda" nosząca nazwę Nothsackerschanze[76]. Wróćmy do wału, biegł on dalej na południe i południowy zachód wzdłuż koryta rzeki Kumieli (która „zastąpiła" transzeję, tworząc naturalną fosę), aby wreszcie odbić na zachód i ponownie dojść do rzeki Elbląg w okolicach dzisiejszej ulicy Dojazdowej. Fragment tego odcinka wału, biegnącego wzdłuż rzeki Kumieli od mostu na Grobli św. Jerzego (obok Szańca św. Anny) do mostu na Kumieli przy nowomiejskiej Bramie Pasłęckiej (obecnie mostek koło szpitala przy ul. Związku Jaszczurczego) istniał jeszcze na początku XIX wieku[77]. Trzeba pamiętać, że obce wojska stacjonowały w Elblągu w późniejszych czasach kilkakrotnie, w latach 1655-1660, 1698-1700, 1703-1710, 1710-1712, 1734-1735, 1758-1762, dlatego część wymienionych redut wykorzystano w ograniczonym zakresie podczas kolejnych wojen w XVII i XVIII wieku. Jak wynika z analizy planów miasta z XVIII i XIX wieku, okres ich istnienia jako wartościowych dzieł obronnych był dość krótki, większość z nich szybko popadła w ruinę i została stopniowo rozebrana, choć niektóre z nich były czytelne w krajobrazie miasta jeszcze w XIX wieku. I tak w 1805 roku wciąż widoczne były w terenie pozostałości szańców na cmentarzu przy kościele św. Anny, dwóch dużych redut na Wzgórzu Szubienicznym/Grosse Wunderberg (Galgenschanze/Hohe-Zinneschanze), szańca Nothsackerschanze położonego na skrzyżowaniu ulic Traugutta, Konopnickiej i Moniuszki, po wschodniej stronie tej ostatniej, a także szańca na Górze Wiatracznej koło Angielskiego Zdroju. Potwierdzają to plany miasta z tego czasu[78].

W trakcie działań wojennych, gdy sytuacja tego wymagała, budowano doraźnie polowe dzieła obronne w wielu innych miejscach poza obszarem miasta i jego przedmieść, co obrazują poniższe przykłady. We wrześniu 1626 roku rozpoczęto budowę reduty (tzw. Bolwerk) w Nowakowie u ujścia rzeki Elbląg do Zatoki Elbląskiej. Było to niezwykle ważne strategicznie miejsce, albowiem wyładowywano tutaj (a nie w mieście) przybywające posiłki wojskowe, które następnie przemieszczały się traktem koło Eichwalde (obecnie teren wysypiska śmieci) i Emaus (obecnie ul. Mazurska) do miasta[79]. W celu ochrony tego traktu zbudowano polowe szańce na wzgórzach zwanych Schlossberg (obecnie północna część parku Modrzewie) i wspomnianym Emaus (obecnie wzgórze to nie istnieje)[80]. W celu obrony szlaku wodnego do miasta w sierpniu 1627 roku rozpoczęto budowę niewielkiej reduty przy Rothe Bude, w rozwidleniu rzeki Elbląg i Kanału Jagiellońskiego[81]. Dzieło to wspomagało wyżej wspomniane szańce. W 1629 roku obronę

76 Nazwa pochodziła od znajdującego się obok szańca młyna – Nothsackermühle.

77 F. T. Hartmann (wyd.), *Historisch-Topographische Beschreibung der Stadt und Gegend von Elbing zur Erläuterung eines im Jahre 1804 aufgenommenen Plans*, Elbing 1805, s. 7; J. Włodarski, *Losy polityczne*…, s. 17.

78 F. T. Hartmann (wyd.), *Historisch-Topographische Beschreibung*…, s. 7-8.

79 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 247.

80 Tamże, s. 103, 153-154.

81 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 202.

traktu do Eichwalde wzmocniono, budując na wzgórzu Wiatracznym przy ul. Browarnej (w miejscu elbląskiej Delegatury Urzędu Morskiego w Gdyni) jeszcze jedną redutę polową na narysie kwadratu[82]. Szaniec w Nowakowie został na krótko zdobyty i częściowo zniszczony w 1627 roku przez gdańszczan i wojska koronne, wkrótce jednak odbudowano go i ponownie obsadzono załogą[83].

Na wschód od Elbląga, w pobliżu wsi Weklice, znajdował się szaniec, w którym stacjonowało 50 żołnierzy elbląskich pod dowództwem kapitana Baltzera Bartschena. 29 listopada 1626 roku podjazd polski wypłoszył ich z tych umocnień, hałasując i podpalając nocą wieś od strony Pasłęka[84]. W maju 1629 roku rozpoczęli Szwedzi, w miejscu dotychczas istniejących umocnień polowych, budowę szańca na tzw. Lahmhandschen Heiden poniżej Nowego Dworu Elbląskiego. Była to klasyczna reduta bastionowa na narysie kwadratu (zob. rycina G. Schultza powyżej, narys A), położona na wybitnie obronnym wzniesieniu o nazwie Möskenberg, której zadaniem była obrona dużego obszaru Małych Żuław Elbląskich, oraz dawnego Kerbswalde (Szopy, Karczowiska Górne, Raczki Elbląskie) i Ellerwald (Adamowo, Helenowo, Kazimierzowo, Władysławowo)[85].

Szaniec św. Anny (St. Annenschanze)

W 1753 roku elbląski pastor i historyk Alexander Nicolas Tolckemit (1715--1759) tak opisał lokalizację i położenie kościoła św. Anny:

> *W należącym do króla polskiego wolnym mieście Elblągu znajduje się 10 kościołów, w których odprawia się służbę bożą* […]. *Kościół św. Anny położony jest na wschodnim przedmieściu za Bramą Młyńską, na niegdyś potężnym szańcu*[86]*, którego pozostałości w postaci przedpiersia (Brustwehr) otaczającego dookoła kościół są wciąż widoczne. Ponieważ leży on na wysokim wzniesieniu, z przy-*

82 M. Töppen, *Geschichte der räumlichen*…, s. 100.

83 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 100

84 Tamże, s. 119.

85 Tamże, s. 216, 397. Zachował się plan tej reduty, zamieszczony w głównej redakcji kroniki Hoppego (zwanej przez Töppena „Codex B") pod tytułem *Propugnaculum ad Newhof positum*. Wierność rysunku Hoppego potwierdzają współczesne zdjęcia w technice LIDAR, pokazujące zachowane do dzisiaj fragmenty tego założenia obronnego. Na temat reduty koło Nowego Dworu Elbląskiego zob.: M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 397; G. Assmann, *Die Schweden-schanze bei Neuhof*, [w:] Elbinger Jahrbuch, 15, 1938, s. 208-213, a ostatnio też M. Maksymiuk, *Obiekt obronny w Jegłowniku, grodzisko wczesnośredniowieczne czy szaniec obronny?*, [w:] *Dzieje Jegłownika i okolic*, red. ks. A. Kilanowski, ks. W. Zawadzki, Elbląg 2013, s. 11-21.

86 Szaniec (niem. Schanze – okop, umocnienie) – ogólna nazwa doraźnych lub polowych dzieł obronnych stosowanych w XVII-XIX w., przeważnie w postaci wału i rowu o głównie ziemnej konstrukcji i różnym narysie (tzn. kształcie w planie). W zależności od narysu fortyfikacyjnego, profilu wału i fosy rozróżniano dzieła zamknięte, np. reduta i fort, lub otwarte, np. półksiężyc i luneta. Niekiedy szańcem nazywano też bastion, zob. J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996, s. 552.

kościelnego cmentarza roztacza się wspaniały widok na Wysoczyznę Elbląską, jezioro Druzno i Żuławy Elbląskie[87].

Przytoczony opis doskonale uzasadnia powód, dla którego Szwedzi postanowili na wzgórzu św. Anny zbudować samodzielne, zamknięte dzieło zewnętrzne twierdzy elbląskiej – redutę św. Anny (St. Annenschanze). Znakomite naturalne warunki obronne tej lokalizacji pozwalały na wzrokowe kontrolowanie oraz obserwację przez załogę reduty znacznego obszaru położonego wokół miasta, jak i samego miasta oraz jego bastionów. Dowodem na to jest panorama miasta domniemanego autorstwa Jacoba Hoffmanna i Johanna Bassa, załączona do planu Elbląga i przedmieść z około 1642 roku[88].



10. *Panorama miasta Jacoba Hoffmanna i Johanna Bassa z 1642 roku, widok od wschodu, przypuszczalnie ze wzgórza św. Anny. Za: A WUOZ, sygn. E/6208, nr 4.*

Panorama ta ukazuje nam widok na miasto i biegnącą od Bramy Młyńskiej ulicę Zewnętrzną Groblę Młyńską, widziane właśnie ze wzgórza św. Anny. Głównym przeznaczeniem tej reduty była kontrola przejścia przez wał i transzeję w ciągu Zewnętrznej Grobli Młyńskiej oraz drugiego przejścia w wale przy moście na Kumieli, dzielącym ulicę Grobla św. Jerzego na zewnętrzną i wewnętrzną, a także samej przeprawy i wybudowanej przy niej śluzy[89].

Martin Eylend von Bellisiren w swoim dziele poświęconym nowoczesnym fortyfikacjom holenderskim, w rozdziale 15 zatytułowanym „O fortyfikowaniu wzgórz", wymienia zasady, na jakich należało budować reduty na wzgó-

87 A. N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer Gedächtniss…*, s. 7, 156.

88 M. Töppen, *Geschichte der räumlichen…*, s. 20; D. Milewska, *Zaginiona panorama Elbląga Jana Bassa z 1636 roku*, [w:] Rocznik Elbląski, t. 4, 1969, s. 53.

89 O częstym lokowaniu redut na przedpolu twierdzy w celu kontroli „przejść" w umocnieniach zewnętrznych pisze w swoim dziele A. Freytag, *Architectura militaris…*, s. 146. Taką samą rolę jak szaniec św. Anny pełniły w Elblągu np. Hohenzinschanze, kontrolujący skrzyżowanie dzisiejszych ulic Nowodworskiej i Królewieckiej, Szaniec Gwiezdny (Sternschanze) kontrolujący ulice płk. Dąbka i Robotniczą oraz niewielka reduta gwiazda kontrolująca przejście przez wał i transzeję przy skrzyżowaniu ulic Browarnej i Jaśminowej. W Elblągu wszystkie „przejścia" umocniono dodatkowo zasiekami z kozłów hiszpańskich, zob. M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen…*, s. 118.

rzach i wzniesieniach[90]. Pierwszą rzeczą, na którą należało zwrócić uwagę przy wyborze miejsca, było upewnienie się, czy w pobliżu nie znajduje się inna góra, z której napastnicy mogliby ostrzeliwać załogę reduty. Góra św. Anny jest jedynym wysokim wzniesieniem w okolicy. Co prawda w stosunkowo niedalekiej odległości (około 800 metrów na północny wschód) znajdowało się jeszcze wyższe wzniesienie Wielka Cudowna Góra (Gross Wunderberg, w miejscu obecnego skrzyżowania ulic Królewieckiej, Teatralnej, 12 Lutego, płk. Dąbka i Nowowiejskiej), ale również ono zostało umocnione okopem półbastionowym (Hohenzinnschanze). W związku z tym reduta św. Anny nie była zagrożona od tej strony. Drugim ważnym czynnikiem był niezagrożony dostęp do wody pitnej. Opisywana lokalizacja spełniała też ten warunek, jak już wspominano, po wschodniej stronie wzgórza płynęła rzeka Kumiela (Alte Hommel), a od północy i zachodu kanał Kumieli (tzw. Nowa Kumiela, Neue Hommel). Wreszcie trzecim warunkiem wzmiankowanym przez Eylenda von Bellisirena była odporność wzgórza na podkopanie go przez atakujących, do czego trudno jest się obiektywnie odnieść w tym konkretnym przypadku.

Ze strategicznego znaczenia wzgórza św. Anny zdawała sobie sprawę elbląska Rada Miasta. Jeszcze w 1604 roku, przed rozpoczęciem budowy nowego kościoła, rada wyrażała swoje obawy przed rozpoczęciem tej budowy z powodu zbyt bliskiego umiejscowienia budowli w stosunku do zewnętrznych obwarowań miejskich, co uważano za niebezpieczne w przypadku zajęcia i obsadzenia wzgórza przez wroga podczas konfliktu zbrojnego[91]. Obawy Rady Miasta ziściły się niecałe 100 lat później. W październiku 1698 roku, kiedy wojska brandenburskie podeszły pod Elbląg, zajęły i wykorzystały między innymi pozostałości starych szwedzkich umocnień na górze św. Anny do ustawienia na nich baterii artylerii, które groziły miastu ostrzałem. Groźba ta zmusiła ostatecznie Elbląg do kapitulacji oraz wpuszczenia wojsk brandenburskich do miasta[92].

Szwedzi po zajęciu Elbląga w 1626 roku szybko zdali sobie sprawę z obronnych walorów wzgórza i zaczęli je umacniać. Jak wspomniano powyżej, pierwsze roboty przy budowie szańca rozpoczęto już we wrześniu 1626 roku. W pracach tych uczestniczyli mieszkańcy pobliskich ulic: Grobli Krowiej (Kuhdamm, dolny fragment obecnej ulicy Robotniczej), Grobli Złodziejskiej (Diebdamm, obecnie ul. Królewiecka) oraz Grobli Młyńskiej[93].

90 M. Eylend von Bellisiren, *Modus Artis fortificatoriæ Belgicus, Niederländisch Festung Bawen: in welchem der Anfang vnd zunehmung der löblichen Fortification, biß auff die heutige Niederländische Manier tractiret, Wie nicht weniger/ Die Lateinischen/ Frantzösischen/ Italienischen vnd Spanischen termini, derer sich die Ingenieurs hierin[n] zu gebrauchen pflegen/ expliciret vnd erkläret werden*, Dresden 1632, s. 69-70.

91 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 63-64.

92 S. Jacobsohn, *Der Streit um Elbing in der Jahren 1698 und 1699. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Polens und Brandenburgs*, [w:] Elbinger Jahrbuch, H. 7, 1928, s. 104.

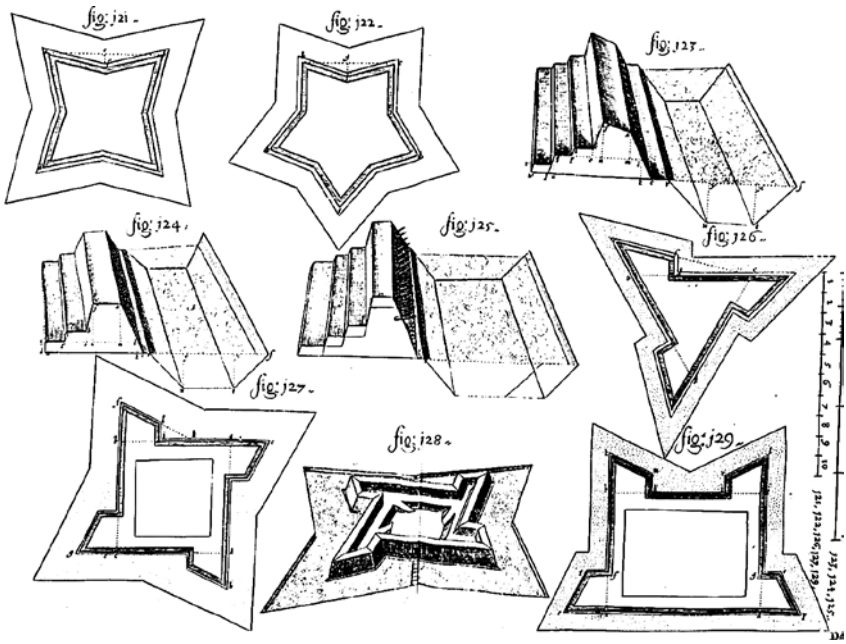
93 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 103.

3 lipca 1627 roku, po powrocie do Elbląga, król szwedzki Gustaw Adolf zgodnie ze swoim zwyczajem osobiście sprawdzał stan zewnętrznej linii umocnień miejskich, objeżdżając przedmieścia konno. Po inspekcji reduty na wzgórzu św. Anny król zdecydował o dalszej rozbudowie i zaopatrzeniu czterech nowoczesnych szańców budowanych na miejscu starych odwachów[94]. Jeszcze w lipcu zaczęto naprawę oraz przebudowę na nowoczesne reduty wspomnianych starych umocnień polowych zlokalizowanych na obszarze między strzelnicą bractwa kurkowego a przeprawą na Kumieli: Szańca Gwiezdnego (Sternschanze) przy dzisiejszej ul. Brzozowej, Szańca Szubienicznego (Galgenschanze) przy szubienicy miejskiej, Hohenzinnschanze (na północnym końcu dzisiejszej ulicy Kosynierów Gdyńskich) oraz szańca św. Anny[95]. Przy budowie każdego z nowych szańców pracowało według Hoppego około 100 robotników dziennie[96]. Prace przy pierwszej z wymienionych redut ukończono w sierpniu[97]. Ponowna taka wizytacja umocnień zewnętrznych przeprowadzona przez króla szwedzkiego odbyła się w czerwcu następnego roku[98].

Wygląd i konstrukcję szańca św. Anny możemy dzisiaj próbować odtworzyć jedynie na podstawie zachowanych planów miasta oraz informacji zaczerpniętych ze współczesnej samemu założeniu kroniki Israela Hoppego (1601--1679), późniejszego burmistrza i burgrabiego Elbląga. Niestety nie dysponujemy już zaginionym dziełem tegoż autora na temat zbudowanych przez Szwedów umocnień miejskich i podmiejskich, zatytułowanym „Memorial Information von der Stadt Elbing Fortification Anno 1635-1648". O jego istnieniu wspomina Max Töppen i z pewnością zawierało ono dokładny opis i plan szańca św. Anny[99]. Podane przez Hoppego informacje o miejskich umocnieniach trzeba uznać za wysoce miarodajne, ponieważ od kwietnia 1629 roku pełnił on jako członek Rady Miejskiej nadzór nad wszystkimi fortyfikacjami miejskimi[100]. Wydaje się, że najwierniej konstrukcję reduty św. Anny oddają rysunki planów miasta z lat 1635, 1642 i 1648, choć należy od razu zaznaczyć, że wygląd reduty na planie z roku 1635 jest odmienny od tego z lat 1642 i 1648. Wynika to być może z przebudowy tego obiektu po roku 1635.

Szaniec św. Anny był zewnętrznym, ziemnym dziełem obronnym (Aussenwerk) twierdzy elbląskiej w rodzaju „małej twierdzy". Zbudowano go pierwotnie, jak wynika z rysunku Hoppego z 1635 roku, a opartego na rysunkach inż. Thomae, na narysie czworoboku, poprzez sztuczne ukształtowa-

94 Tamże, s. 184.
95 Tamże, s. 189; M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 1 (1818), s. 101.
96 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 189.
97 Tamże, s. 202.
98 Tamże, s. 401.
99 M. Töppen, *Die Elbinger Geschichtsschreiber und Geschichtsforscher in kritischer Uebersicht vorgeführt*, [w:] Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 32, 1893, s. 29.
100 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 3.



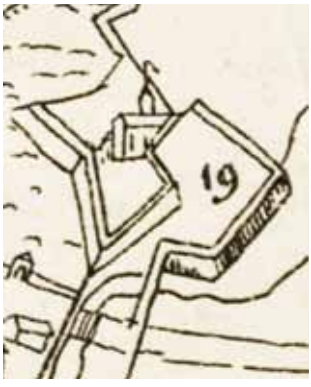
11. *Narysy i profile redut polowych w szkole staroholenderskiej. Za: A. Freytag, „Architectura militaris nova et aucta oder newe vermehrte Fortification von Regular – Vestungen, von Irregular – Vestungen und Aussenwercken, von Praxi offensiva und devensiva, auff die neweste niederländische Praxin gerichte und beschreben durch Adamum Freitag der Mathematum Liebhaber" (Leiden 1631).*

nie naturalnego wzniesienia, i otoczono fosą. Zgodnie z podstawowym podręcznikiem szkoły staroholenderskiej autorstwa pochodzącego z Torunia matematyka i inżyniera wojskowego Adama Freytaga dzieła na narysie czworoboku były wówczas najpowszechniejszą formą szańców polowych[101]. Jednakże reduta św. Anny, ze względu na połączenie dwóch systemów obronnych – bastionowego i kleszczowego – była konstrukcją nietypową, nieregularną. Od strony mostu na Kumieli i biegnącej na wschód w kierunku Winnicy ulicy Zewnętrzna Grobla św. Jerzego, we wschodnim narożniku reduty zbudowano bastion o narysie pięciokąta (Bollwerk), pełniący zapewne funkcję działobitni polowej, na której ustawiono artylerię. Z rysunków wynika, że szyja bastionu była zamknięta oddzielającym go od pozostałej części szańca rodzajem wału lub palisady, co trudne jest obecnie do stwierdzenia. Tuż przy tym bastionie znajdował się most na Kumieli oraz wspomniana przez Hoppego śluza[102]. W pozostałych trzech narożnikach czworoboku powstały trzy mniejsze bastiony na narysie otwartego trójkąta równoramiennego (dwuramienniki), tworzące razem zwielokrotnione (trójramienne) kleszcze. System kleszczowy składał się z ramion stykających się pod kątem wklęsłym od strony przedpola i pozwalał na prowadzenie skrzydłowego (kleszczowego) sposobu obrony. System ten pozwalał na ostrzał

101 A. Freytag, *Architectura militaris*…, s. 61.
102 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 430.

napastników pod kilkoma kątami z boków w każdym miejscu przedpola reduty. Dodatkowo od strony przedpola reduta osłonięta była fosą, a szczyt wału zwieńczony przedpiersiem (Brustwehr).

W listopadzie 1626 roku chronione przez redutę „przejścia" na groblach Młyńskiej i św. Jerzego umocniono dodatkowo przy pomocy kozłów hiszpańskich[103]. Z kolei we wrześniu 1627 roku, na koszt burmistrza i burgrabiego królewskiego Johanna Jungschultza, szaniec rozbudowano, wzmacniając go usypanym na cmentarzu przykościelnym, dookoła kościoła św. Anny, dodatkowym pierścieniem umocnień, określonym w kronice Hoppego mianem „retrenchment"[104]. Oznacza to, że położony na szczycie wzgórza kościół św. Anny został dodatkowo inkastelowany, tzn. wokół niego usypano wewnętrzny szaniec (lub tzw. nadszaniec) na narysie pięciokąta[105]. Umocnienie to, oddzielające budynek kościoła od reszty fortyfikacji, pozwalało w razie konieczności wycofać się załodze szańca i ukryć wewnątrz, stanowiło więc drugi pierścień obronny reduty[106]. Elbląski umocniony kościół św. Anny nie był wówczas dziełem wyjątkowym. Z tego samego okresu (pierwsza połowa XVII wieku) znane są przykłady świątyń inkastelowanych, jak chociażby manierystyczny kościół św. Trójcy w Zórawinie pod Wrocławiem czy manierystyczna kaplica św. Anny ulokowana na szczycie wysokiego wzgórza górującego nad Pińczowem na południe od Kielc[107]. Wspomniany wał widoczny jest doskonale na planie Kretschmera z 1709 roku (zob. rycina poniżej), podczas gdy najwyraźniej resztę urządzeń obronnych reduty (bastiony) już w tamtym czasie rozebrano. Na przedpolu wschodnim, południowym (od południowego narożnika) i północnym szaniec





12. *Szaniec św. Anny wraz z kościołem i śluzą na Kumieli. Za: Israel Hoppe, 1648. Widok w kierunku północnym.*
13. *Wzgórze św. Anny z szańcem. Widok w kierunku północnym. Za: Jacob Hoffmann i Johann Bass, 1642.*

103 Tamże, s. 118.
104 Tamże, s. 208; M. Töppen, *Geschichte der räumlichen*…, s. 99.
105 Późniejsi historycy, jak Tolckemit czy Fuchs określali ten wał mianem przedpiersia (Brustwehr).
106 Inkastelacja – przystosowanie obiektu lub zespołu obiektów, w swoim przeznaczeniu nieobronnych, do obrony własnej. Może być pierwotna i wtórna. Wtórna może oznaczać zachowanie charakteru nieobronnego danego obiektu, ale otoczenie go obwodem obronnym, np. fosą, wałem, częstokołem itp., zob. J. Bogdanowski, *Architektura obronna*…, s. 523.
107 J. Bogdanowski, *Architektura obronna*…, s. 113.

chroniony był dodatkowo wspomnianym wcześniej wałem ziemnym i biegnącymi wzdłuż niego transzejami łączącymi poszczególne reduty (Faussebraye). Od wschodu chroniła go bagnista dolina rzeki Kumieli, od północnego wschodu w kierunku południowo-zachodnim kanał Kumieli.

Jeśli chodzi o obsadę reduty, skąpe wiadomości na ten temat podaje nam ponownie Israel Hoppe. Wiadomo, że stacjonujące tutaj oddziały podlegały ciągłej rotacji i po okresie pełnienia służby wartowniczej wysyłane były na front. W październiku 1626 roku będący w rozbudowie szaniec został obsadzony przez żołnierzy czeskiego najemnika na służbie szwedzkiej, hrabiego Franza Bernharda von Thurn (1592-1628), którego regimenty „czerwony" i „żółty" wzmocniły obronę przedmieść Elbląga[108]. W styczniu 1627 roku, w związku z nasilającymi się atakami podjazdów hetmana Koniecpolskiego, przysłano z Malborka 2 regimenty Szwedów i Finów dla wzmocnienia obrony przedmieść. Część z tych żołnierzy obsadziła redutę. Kolejna rotacja miała miejsce już w lutym[109]. Kiedy w maju regimenty „żółty" i „czerwony" opuściły Elbląg, kierując się ku Głowie Gdańskiej, szaniec obsadziły oddziały miejskie[110]. W czerwcu 1628 roku do Elbląga przybyły oddziały szwedzkie, szkockie, francuskie i fińskie stacjonujące zimą w Braniewie, Dobrym Mieście, Ornecie, Fromborku i Tolkmicku. Część tych wojsk obsadziła szaniec św. Anny[111]. Wreszcie w czerwcu 1629 roku załogę reduty zluzowali przybyli z Piławy Szwedzi a tych już w lipcu nowo przybyli do miasta najemni żołnierze angielscy, szkoccy i irlandzcy[112]. Wydaje się, że umocnienia reduty spełniły swoje zadanie. Z powodzeniem blokowała ona wjazd do miasta od wschodu i zapobiegała próbom sforsowania pierwszej, zewnętrznej linii obrony. Na przykład 23 i 30 kwietnia 1627 roku kawaleria polska dwukrotnie próbowała przedrzeć się przez umocnienia podmiejskie Zewnętrzną Groblą św. Jerzego (obecnie Bema) koło szańca św. Anny od strony Winnicy, ale została skutecznie odparta[113].

Jak wynika z powyższych rozważań, okres funkcjonowania reduty św. Anny był dość krótki, choć w latach 1626-1629 bardzo intensywny. Nie wiadomo, czy była ona naprawiana i używana w czasie po 1635 roku, czy w latach „potopu szwedzkiego" (1655-1660), a także w kolejnym okresie[114]. Wiadomo, że w 1698 roku stanowisko artyleryjskie, ale skierowane przeciwko miastu, zainstalowały tutaj wojska elektora brandenburskiego.

108 M. Toeppen (wyd.), *Israel Hoppe's Burggrafen*…, s. 112.
109 Tamże, s. 139, 154.
110 Tamże, s. 176 - 177.
111 Tamże, s. 402.
112 Tamże, s. 407, 430. Oglądając najemników irlandzkich, Hoppe wystawił im dość niepochlebną opinię: „21 lipca przybyły jeszcze dwie kompanie Irlandczyków, wyglądających w swoich berecikach i pstrokatych strojach jak komedianci, albo bardziej jak cyganeria (niż żołnierze)".
113 Tamże, s. 168-169.
114 M. Töppen, *Geschichte der räumlichen*…, s. 102-103.

Na dwóch planach miasta przygotowanych przez brandenburskich oficerów w 1699 roku widać, że bastiony reduty zostały już wcześniej rozebrane, pozostał tylko wał otaczający kościół św. Anny[115]. Uchwycenie momentu rozbiórki umocnień zewnętrznych reduty wymaga więc jeszcze zbadania.







14. *Wspomniany w kronice Israela Hoppego „retrenchment" o narysie pięciokąta otaczający kościół św. Anny oraz pozostałości reduty, fragment planu miasta Ch. Kretschmera z 1709 roku, widok w kierunku północno-wschodnim. Za: A WUOZ, sygn. E/6208, nr 7.*

15. *Schematycznie narysowane umocnienie wokół kościoła św. Anny na planie miasta z 1750 roku, widok w kierunku południowym. Po prawej stronie widoczny kanał Kumieli.*
Źródło: http://fotopolska.eu/641603,foto html?o=b20903

16. *Wzgórze św. Anny, zdjęcie współczesne w technice LIDAR, widok w kierunku wschodnim. Wyraźnie widoczne pozostałości reduty.*

Z kolei istnienie wewnętrznego pierścienia umocnień wokół kościoła św. Anny udokumentowane jest dla lat 1750, 1805 i 1826 dzięki relacjom Tolckemita, Hartmanna i Fuchsa. Pierścień jest także widoczny na planach miasta z około 1750 roku, gdzie daje się dostrzec, że porastały go drzewa[116]. Fuchs widział pozostałości tego wału jeszcze w latach 20. XIX wieku po zachodniej stronie kościoła. Wał ten znikał stopniowo w związku z powiększaniem się przykościelnego cmentarza, szczególnie po 1818 roku, kiedy wydano zakaz chowania zmarłych w granicach miasta i w związku z tym zaczęto do tego celu używać cmentarzy podmiejskich[117]. Również ten sam autor podaje informację o ostatnim przypadku, kiedy pozostałości starego szwedzkiego szańca użyte zostały do celów wojskowych. 9 lutego1813 roku okupujący Elbląg Francuzi umieścili na cmentarzu przykościelnym dwie trzyfuntowe armaty, których lufy skierowano w kierunku Zewnętrznej Grobli św. Jerzego i drogi wiodącej do Winnicy (Weingarten, dzisiaj ulica Bema), skąd spodziewano się nadejścia wojsk rosyjskich. Jednak już dwa dni później, wieczorem 11 lutego, działa zostały stamtąd zabrane bez zrobienia z nich użytku, a już 12 lutego Francuzi opuścili miasto[118].

115 S. Jacobsohn, *Der Streit um Elbing*…, ryc. 4 i 5.
116 F. T. Hartmann (wyd.), *Historisch-Topographische Beschreibung*…, s. 7-8.
117 M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*…, Bd. 3. Abl. 1 (1826), s. 65.
118 Tamże, s. 88.

*

Po zakończeniu wojny i wyjeździe ludności niemieckiej nastąpiła likwidacja cmentarzy św. Anny i św. Marii. Z powierzchni gruntu usunięto nagrobki, a w 1960 roku utworzono na terenie dawnych cmentarzy park miejski im. Romualda Traugutta[119]. W latach 50. rozebrano ruiny neogotyckiej świątyni z 1901 roku. W 1999 roku Elbląg odwiedził papież Jan Paweł II. W pierwszą rocznicę papieskiej wizyty w parku Traugutta w miejscu rozebranego kościoła stanął krzyż, nazywany Krzyżem Papieskim. Pozostała po dawnej parafii św. Anny kaplica cmentarna pełni obecnie rolę świątyni greckokatolickiej pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela i jest objęta ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków. Również obszar wzgórza św. Anny, z wciąż widocznymi śladami starego szańca, jak i obszary pocmentarne, chronione są zapisami w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego Doliny rzeki Kumieli. Zgodnie prawem miejscowym wszelkie działania na tym obszarze określają przepisy szczególne oraz wytyczne WKZ.

Rafał Panfil

Rafał Panfil – historyk, w latach 2000-2006 pracownik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu, następnie w latach 2009 i 2014-2016 pracownik elbląskiej Delegatury WUOZ w Olsztynie, obecnie w Muzeum Zamkowym w Malborku. Autor publikacji z dziedziny historii nauki (elbląskie Muzeum Miejskie, Towarzystwo Starożytności, Henryk Nitschmann) w Elblągu i powiecie elbląskim.

119 Część świetnie zachowanych nagrobków odkryto przypadkiem w 2012 r. podczas regulowania biegu rzeki Kumieli. Służyły one jako materiał wzmacniający brzeg rzeki.